

İNSAN HAKLARI VE DEMOKRATİKLEŞME KONULARININ SOSYAL BİLGİLER ÖĞRETMEN ADAYLARININ GÖRÜŞLERİ ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ*

Evaluation of Human Rights and Democratization within the Views of Prospective Social Studies Teachers

Mehmet KÖÇER¹

Alper KESTEN²

Şule EGÜZ³

ÖZET

İnsan hakları ve demokratikleşme son yılların önde gelen politik temasıdır. Avrupa Birliği'nin dünyanın birçok bölgesine insan hakları ve demokratikleşme konularındaki destek ve müdahaleleri dünya konjonktüründe önemli bir yer taşır. Bu bağlamda demokratikleşme AB üyelerinin yanı sıra bu sürece gönüllü olarak girecek devletlerin vizyonunda da yer alır. Bu araştırmanın amacı, Avrupa Birliği sürecindeki Türkiye'de öğretmen adaylarının insan hakları ve demokratikleşme konularına yönelik görüşlerinin neler olduğunu belirlemek ve bu çerçevede genel bir değerlendirme yapmaktır. Nitel araştırma yöntemi kullanılarak hazırlanan bu araştırmanın çalışma grubunu Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı'ndaki öğretmen adayları oluşturmaktadır. Araştırma sonucunda, katılımcıların büyük bir bölümünün, mevcut Türk demokrasinin işleyişinden memnun olmadıkları belirlenmiştir. Ayrıca araştırmada katılımcıların Türkiye'ye insan hakları adı altında çeşitli özgürlüklerin dayatılmasının Türk kültürüne zarar verdiği, bu nedenle AB üyeliğinin insan haklarının korunması ve gelişmesi için gerekli olmadığı yönünde fikir birliğine vardığı görülmüştür. Bunun yanı sıra araştırmada AB'ye üyelik sürecinde yapılan reformların genele yayılmadığı ve belli bir kesimin amacına hizmet ettiği yönünde eleştirilerle de karşılaşmıştır. Katılımcıların bu soruna yönelik çözüm önerisi ise, kamuoyunun doğru şekilde bilinçlenmesi için devlet eliyle bir takım konferanslar, seminerler, halk eğitim kurslarının düzenlenmesi ve halkın eğitilmesi şeklinde olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, İnsan Hakları, Demokratikleşme, Demokrasi Eğitimi

ABSTRACT

Human rights and democratization have been the leading political theme in recent years. European Union is very important in the world in terms of supports and interventions about human rights and democratization. Within this context, democratization is not only an important issue for EU members but also it is important for the candidate countries. The study aims to determine the views of prospective teachers on human rights and democratization during the European Union membership process and to make a general evaluation within this context. The study uses qualitative research method and the study group consists of social studies prospective teachers studying at Ondokuz Mayıs University, College of Education. As a result of the study, it was found out that most of the participants were not pleased with the general functioning of the recent Turkish democracy. In addition, it was found out the participants reached an agreement about the fact that various freedoms were imposed on Turkey in the name of human rights was a disadvantage for Turkey and for this reason European Union membership was not necessary for the protection and development of human rights. The study results also showed that the reforms made during the process of European Union membership could not reach the general public and they served only for a specific group. In the last part of the study, the participants emphasized that in order to raise awareness in people, it was

* Bu makalenin kısa bir özeti 20-22 Nisan 2012 tarihlerinde Marmara Üniversitesi'nde yapılan Uluslararası Sosyal Bilgiler Eğitimi Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulmuştur.

¹ Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü.

E-posta: mehmet.kocer@omu.edu.tr

² Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü.

E-posta: akesten@omu.edu.tr

³ Arş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü.

E-posta: sule.eguz@omu.edu.tr

necessary to educate them with the help of conferences, seminars, public education courses organized by the state.

Key words: European Union, Human Rights, Democratization, Democracy Education

1. GİRİŞ

Demokrasi, eşitlik gözeten, vatandaşların görüşlerine ve çıkarlarına duyarlı olan, açıklık ve uzlaşmayı keyfilik ve zorbalığa tercih eden, temel hakları güvence altına alan, toplumsal ve siyasal değişikliklere imkân veren bir karar alma mekanizmasıdır (Beetham, 2006). Demokrasi kültürünün temelinde esas olarak, “kendime istediğim özgürlükleri başkasına da tanımak gereklidir” anlayışı yatmaktadır (Kongar, 1999). Demokrasinin esas gayesi ise kişiliği geliştirmektir (Mayo, 1964). Yılman’a (2006) göre, demokrasiyi yeterince benimseyemeyenler ve onun dayandığı temel felsefeyi tam anlamıyla kavrayamayanlar ya da yasal boşlukları kullanarak amacına varmak isteyenler, demokrasiyi sadece hukuksal bir düzenleme olarak görme eğilimindedirler. Bu nedenle demokrasinin gelişebilmesi için, her zaman usule ilişkin özel normlara uyulmalı, temel haklar tanınmalı ve demokrasinin dayandığı temel ilkeler benimsenmelidir (Schmitter, Karl, 1995).

“Kişi özgürlüğü” ve “eşitlik” demokrasi idealinin temelinde yatan, olmazsa olmaz iki prensiptir. Kişi özgürlüğü, hiç kimsenin başkalarının empoze edeceği kurallara maruz kalamayacağına, eşitlik ise toplumda herkesin kararları etkilemek için aynı fırsatlara sahip olduğuna işaret eder. Bu bakımdan demokrasinin en iyi yönetim biçimi olduğu varsayımının gerçekleşmesi için gerekli siyasal mekanizmaların yanında demokrasinin, düşünce ve ifade özgürlüğü gibi temel insan haklarıyla da desteklenmesi gerekmektedir (Çayır, 2003). İnsan hakları, bütün insanların insan sıfatı ile doğuştan, hatta doğmadan önce eşit, özgür bireyler olarak sahip oldukları haklardır. Bu haklar ve demokrasi normları, zorunlu ve bağlayıcı yasal belgelerle giderek daha dokunulmaz bir hale gelmiştir (Raif, 1998; Hawkins & Joachim, 2003). İnsan hakları alanında, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nden (1948) beri önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Ancak birçok ortamda halen yoğun hak ihlallerinin yaşanması, insan hakları alanındaki gelişmenin yalnızca hukuksal boyutta kaldığını göstermektedir (Çayır, 2003). Demokratikleşme, son 30 yılın dünya gündeminin önde gelen politik temasıdır ve özellikle siyasi alanda önemli bir alt-alan haline gelmiştir (Erdoğan, 2005; Kubicek, 2005). Tanör’e (1997) göre, demokratikleşme yasal boyutları olan, insan hakları ve hukuk devleti gibi unsurları da zorunlu olarak içeren, çok kapsamlı ve karmaşık bir süreçtir. İnsan hakları ise demokratikleşmenin asli unsurudur. Bu bağlamda temel özgürlüklere saygı, bir demokrasinin temel özelliklerindedir. Çünkü temel haklar ve özgürlükler, halkın kamu işlerini yönlendirme ve hükümeti denetleme hakkına gerçeklik kazandırmak için şarttır (Beetham, 2006; Gündoğan & Günay, 2004).

Dünya, şimdiye dek pek çok ülkenin ekonomik, mali, adli, güvenlik ve çevre boyutu taşıyan uluslararası seviyede teşkilatlara, ittifaklar ve cemiyetlere katıldığına şahit olmuştur (Cıngı, 2007). Bu bağlamda Avrupa Birliği, bütünleşme sürecinin birçok aşamasını geçerek oluşmuş ve kendisini ortaya çıkaran düşünsel ve yapısal olguların birbirlerinin üzerine eklenmesi ile gelişmiştir (Dedeoğlu, 2006). Avrupa bütünleşme hareketinin başından itibaren AB’de demokrasinin, hukuk devletinin ve insan haklarına saygının teşvik edilmesi amaç olarak takip edilmiştir. Bilindiği gibi, AB kuruluş yıllarında üyelik için iki şart öngörmüştür; bunlardan birincisi “bir Avrupa devleti olmak” ikincisi ise “demokratik devlet olmak”tır (Demir, 2007). Demokratikleşme ve insan hakları, 1980’lerde ciddi bir şekilde AB’nin siyasi gündeminde yer almaya başlamıştır (Çakmak, 2003).

AB’nin insan hakları ve demokratikleşme konusundaki desteği bütün dünyayı kapsamaktadır. AB, çeşitli dış politika araçları ve mali yardımları ile dünyada insan hakları ve demokrasinin gelişimine önemli katkılarda bulunmaktadır. Kuruluş belgelerinde öngörüldüğü gibi, Birlik ‘özgürlük, demokrasi, insan haklarına saygı ve temel özgürlükler ve hukukun üstünlüğü’ ilkelerine bağlı olarak kurulmuştur. AB iç işlerinde ve üçüncü ülkelerle olan ilişkilerinde bu ilkelere uygun olarak hareket etmektedir (Avrupa Komisyonu Türkiye Delegasyonu, 2008). Bu bağlamda genel olarak bakıldığında AB, uzun yıllar boyunca antidemokratik kurullarla yönetilen Orta ve Doğu

Avrupa ülkeleri için demokratik istikrarın sağlanmasının bir teminatı olarak görülmüştür. Buna karşın özellikle 90'lı yıllardan itibaren bütünleşme sürecinin yapısına ve işleyişine ilişkin olarak ayrıca sosyo-kültürel faktörlere dayanılarak söz konusu sürecin demokratik temellerinin sorgulanması gündeme gelmiştir (Demir, 2007).

AB, özellikle Birliğe üyelik için başvuran aday ülkeler için demokratik sistemin varlığını bir ön koşul olarak öne sürmektedir. Bugünün Türkiye'sinin de Avrupa'ya yakınlığını vurgulayabilecek birincil dayanak kuşkusuz Türkiye Cumhuriyeti'nin demokratik yönetim yapısıdır (İlmacı, 2007). Ancak Türkiye-AB ilişkilerinde insan hakları ve demokrasi teması, Türkiye'nin üyeliğe başvuru sürecinin başlangıcında gündeme gelmemiştir. Bu bakımdan Türkiye'de demokratikleşme adımları 1990'lı yıllara kadar, AB gibi bir dış dinamiğin katkısı olmadan ve bir miktar da Soğuk Savaş koşullarının etkisiyle, çok yavaş ilerlemiştir. Ancak Türkiye'de 1990'ların sonlarında başlayan hızlı demokratikleşme adımları bugün Türkiye'nin AB üyesi olma kararlılığı ile paralel seyretmektedir (Sözen, 2004; Sancaktar, 2008).

Kopenhag Kriterleri, birliğe üye olma yolunda ilerleyen ülkeler bakımından yol gösterici kriterlerdir ve bu noktada öne sürülen reformlar özellikle üye olma yolundaki ülkelere demokratikleşme ve insan haklarına saygı konularında önemli katkılar sağlamaktadır (Sanioğlu, 2008; Grossmann & House, 2006). Türkiye tarafından ise Kopenhag Kriterlerini yerine getirme yönünde sarf edilen çabalar, demokratikleşme yolundaki kritik eşik aşılmasını ve demokrasi bilincinin daha da yerleşmesini sağlamıştır (Özer, 2009). Türkiye'de 2001 yılından bu yana Kopenhag Siyasi Kriterlerine uyum yönünde kapsamlı anayasal ve yasal değişiklikler gerçekleştirilmiş, son dönemde yerine getirilen reformlarla düşünce ve ifade özgürlüğü, işkenceyle mücadele güçlendirilmiş; anadilin öğrenilmesi ve anadilde yayın hakkı sağlanmış; idam cezası kaldırılmış; dernekler, siyasi partiler ve basın kanunlarında önemli yasal değişiklikler gerçekleştirilmiştir (Aydın & Köstepen, 2005).

Türkiye'yi AB'ye katılım sürecindeki diğer aday ülkelerden farklı kılan temel siyasi husus, bazı dönemlerde kesintiye uğramasına rağmen uzun süreli bir demokrasi geleneğine sahip olmasıdır. Vazgeçilmez bireysel haklar ilkesi üzerine kurulmuş bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti; ırk, din, etnik köken farkı gözetmeksizin tüm vatandaşlarının bireysel haklarının Anayasa ile ve diğer yasalarla güvence altına alındığı parlamenter bir demokrasidir. Laik ve sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti, insan hakları ve temel özgürlükler alanında, diğer demokrasilerle aynı değer ve amaçları paylaşmaktadır (Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 2000).

2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmanın amacı, öğretmen adaylarının AB'ye giriş sürecinde insan hakları ve demokratikleşme konularına yönelik görüşlerinin neler olduğunu belirlemek ve bu çerçevede genel bir değerlendirme yapmaktır. Bu genel amaç doğrultusunda araştırma sürecinde aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1. Öğretmen adaylarının Türkiye-AB ilişkilerine bağlı olarak insan hakları ve demokratikleşme konularına yönelik düşünceleri nelerdir?
2. Öğretmen adayları demokratikleşme ve insan hakları bağlamında Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği konusunda ne düşünülmektedirler?
3. Öğretmen adayları insan hakları ve demokratikleşme konularına yönelik olarak kamuoyunun bilinçlendirilmesinde ne gibi öneriler geliştirmişlerdir?

3. YÖNTEM

3.1. Çalışma Grubu ve Örneklem

Araştırmanın çalışma grubunu Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı'nda okuyan öğretmen adayları oluşturmaktadır. Katılımcıların belirlenmesinde çalışılan probleme taraf olabilecek bireylerin çeşitliliğini en üst seviyeye çıkarmak

amacıyla maksimum çeşitlilik örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada 1, 2, 3 ve 4. sınıflardan biri kız diğeri erkek 2 öğrenci olmak üzere toplam 8 öğrenciyle görüşme yapılmıştır. Araştırma etiği çerçevesinde katılımcıların isimleri kullanılmamıştır. Bu nedenle katılımcı öğretmen adayları S1, S2, S3, S4, S5, S6, S7, S8 kodlarıyla isimlendirilmiştir.

3.2. Veri Toplama Araçları

Bu araştırma nitel bir çalışma olarak tasarlanmıştır. Veri toplamada nitel araştırmalar için uygun olan yarı yapılandırılmış görüşme yönteminden yararlanılmıştır. Formu geliştirme sürecinde, kapsam geçerliliği sağlamak amacıyla ilgili literatürden yararlanılmıştır. Formda öğretmen adaylarının AB'nin insan hakları ve demokratikleşme konularında yaptığı girişimlere yönelik genel düşünceleri, demokrasi bilincinin yerleşmesinde AB girişimlerinin önemi ve bu girişimlerin Türkiye'ye demokratik bir ülke olma yolunda sağladığı katkılarla ilgili görüşlerini öğrenmeye yönelik sorular sorulmuştur.

3.3. Verilerin Analizi

Araştırmacıardan birinin katılımcılarla yüz yüze gerçekleştirdiği görüşmeler, ses kayıt cihazıyla, katılımcıların onayı alınarak kaydedilmiştir. Yapılan görüşmelerden sonra kaydedilen veriler bilgisayara aktararak yazıya çevrilmiştir. Daha sonra metinler katılımcılara verilerek, kayıtların yanlışsız ve eksiksiz olduğunun doğrulanması ve bu yolla verilerin güvenilirliği sağlanmıştır. Çalışmada yarı-yapılandırılmış görüşme formunda yer alan açık uçlu sorular yardımıyla toplanan nitel veriler, 'betimsel analiz' yöntemine göre analiz edilmiştir. Görüşmelerden elde edilen ham veriler, kodlama yapılarak kategoriler belirlenmiş ve okuyucu için anlamlı hale getirilmiştir. Kategorilerin isimlendirilmesinde araştırmacılar birlikte hareket etmişlerdir. Araştırmanın doğruluk ve inandırıcılığını sağlamak içinse, görüşme yapılan kişilerin görüşleri herhangi bir yoruma tabi tutulmaksızın olduğu gibi aktarılmıştır.

4. BULGULAR

Bu bölümde araştırmanın amaçları doğrultusunda öğretmen adaylarıyla yapılan görüşmelerden elde edilen bulgular sunulmuş ve açıklanmıştır. Bulgular "Demokrasi Tanımı Çerçevesinde Türkiye'de Demokratikleşme", "AB'ye Giriş Sürecinin Türkiye'nin Demokratikleşmesine Etkisi", "İnsan Haklarının Korunması ve Geliştirilmesinde AB'nin Rolü" ve son olarak da "Kamuoyunun Bilinçlendirilmesine Yönelik Öneriler" başlıkları altında incelenmiştir.

Demokrasi Tanımı Çerçevesinde Türkiye'de Demokratikleşme

Demokrasi, yönetenlerin güçlerini doğrudan doğruya halktan aldığı bir yönetim şeklidir. Toplumda demokrasinin varlığından söz edilebilmesi için bireyin yaşadığı toplum içerisinde hakkını çekinmeden arayabilmesi ve elde edebilmesi gerekmektedir. Bu araştırma kapsamında görüşme yapılan öğretmen adayları ise demokrasiyi; halkın, halk tarafından halk için yönetilmesi, bireylerin düşüncelerini özgürce ifade etmelerine olanak sağlayan sistem, insan haklarının eşit bir şekilde uygulandığı, insanların eşit standartlarda değerlendirildiği, herkese eşit hakların tanındığı bir ortam, rahat, özgür ve ideal bir yaşam olanağı sunan bir yönetim biçimi olarak tanımlamışlardır. Yapılan demokrasi tanımları çerçevesinde öğretmen adaylarının birçoğu Türk hükümetinin demokrasi adına pek bir şey yapmadığını, Türkiye'nin Batıya göre geri, buna karşın Doğu ülkelerine göre demokrasi konusunda ileri olduğunu, uygulamaların ortaçağdan kalma olduğunu ve genele yayılmadığını, bu nedenle de Türkiye'nin demokrasi tanımlarına uymayacağını vurgulayarak eşitlik, hürriyet ve sahip olunan haklar istenilen oranda kullanılmadığı için Türkiye'nin demokratikleşme yolunda önemli adımlar atamayacağını ileri sürmüşlerdir. Bazı katılımcılar ise bu konuya daha ılımlı yaklaşarak Türk demokrasisinin gelişmiş demokratik ülkelerle eş tutulabilecek seviyede olduğunu dile getirmişler ve mevcut durumdan memnun olduklarını ifade etmişlerdir:

Demokrasi bende insan hakları, eşitlik ve özgürlük gibi kavramları çağrıştırıyor ve ben bu kavramlar içerisinde maalesef Türkiye'yi yerleştiremiyorum. Çünkü mevcut yasalarımız bugüne ait

olsa da uygulanma şekli kesinlikle Ortaçağdan kalma. Dolayısıyla mevcut uygulamalarla demokratikleşme yolunda sağlam adımlar atamayacağımızı düşünüyorum. (S3)

Demokrasi denilince aklıma insan haklarının eşit bir şekilde uygulandığı, insanların eşit standartlarda değerlendirildiği, herkese eşit hakların tanındığı bir ortam geliyor. Türkiye demokrasisini tanımım kapsamında değerlendirecek olursam, ülkemi ilerlemiş demokratik ülkelerle eş tutacak seviyede görebiliyorum. Zaten AB'ye uyum sürecine girmiş olan bir ülkeyiz ve bu süreçte demokratikleşme yolunda önemli reformlar yapıyoruz. Bu bakımdan ülkemizin bugünkü gidişatından memnunum. (S5)

Demokrasiyi eşitlik, hakkımı savunabilme ya da bu olanakları bireye hukuksal boyutta sunan bir mekanizma olarak tanımlayabilirim. Türkiye için ise demokratik bir ülke diyemem ve gitgide eksi yönde ilerliyormuşuz gibi hislerim var. Hürriyet, eşitlik dersek sözde var uygulamada yok. Haklarımızı istediğimiz gibi kullanamıyoruz. Bu şekilde demokratikleşme yolunda önemli adımlar atılamayacağı kanaatindeyim. (S7)

Demokrasi denildiğinde ilk başta aklıma özgür yaşam geliyor. Şöyle günümüzde biz demokratik bir ülkeyiz diye kendilerini ifade eden ülkelerin hiçbirinin tam anlamıyla demokratik olduğuna inanmıyorum. Biz de ülkemizde demokratikleşmede yüzde ellilik bir oranı yakalamaya çalışıyoruz; ancak yakalayabildiğimiz de şüpheli; çünkü yapılan edilen faaliyetler, alınan kararlar, yapılan organizasyonlar tam olarak gerçekleştirilmiyor. Verilen bir karar sizin yararınıza olurken, benim zararına olabiliyor. Çünkü toplumun geneli düşünülüyor. Belirli bir kesimin, daha doğrusu sesi çok çıkanların haklarının demokratikleşmekte olduğunu görüyoruz. Geçmişte de böyle olmuştu. Mesela 2. Mahmud'un ayanlarla anlaşması demokratikleşme çabası olarak inkılap tarihi derslerinde bize okutuldu. Ama o anlaşma yalnızca ayanları bağlıyordu. Günümüzde de aynı durum söz konusu bence. (S8)

AB'ye Giriş Sürecinin Türkiye'nin Demokratikleşmesine Etkisi

Türkiye'nin AB üyesi olma arzusu ve bu amaçla demokratikleşme yolunda attığı adımlar, 1990'ların sonlarında yoğunlaşmıştır. AB, 1993 yılında Kopenhag Kriterleri'ni kabul etmiştir. Bu kriterlerden siyasi olanların özünde 'insan hakları ve demokrasi değerleri' bulunmaktadır. Bu bilgiler ışığında Türkiye-AB ilişkilerinde insan hakları ve demokrasi değerlerinin önem kazanmasının 1990'dan sonra gerçekleştiği söylenebilir.

AB'ye giriş sürecinin Türkiye'nin demokratikleşmesine etkisini değerlendiren öğretmen adaylarının birçoğu, bu sürecin demokratikleşme yolunda önemli gelişmeler sağladığını dile getirmişlerdir. Ayrıca AB'ye giriş sürecinin hem olumlu hem de olumsuz taraflarına değinmişlerdir. Bu bağlamda katılımcılar Avrupa'nın aşırı özgürlük yanlısı olmasının Türkiye'yi olumsuz yönde etkileyeceğini öne sürerek, Türkiye'nin farklı kültürel değerlere sahip olduğunu bu bakımdan AB'ye giriş sürecinde kültürel değerleri korumak adına gerekirse AB rüyasından vazgeçilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Bazı öğretmen adayları da AB'nin artık çökme sürecine girdiğini, bunun için yüzümüzü Doğu'ya dönmemiz gerektiğini ifade etmişlerdir. Buna karşın kimi katılımcılar da AB'nin eşitlik, siyasi hakların genişlemesi, özgürlüklerin artmasını sağlayacağını ve bu bağlamda Türkiye'nin demokratikleşmesine pozitif yönde katkı sağlayacağını altını çizerek, sürecin hızlandırılması için reformlara daha fazla önem verilmesi gerektiğini vurgulamışlardır:

AB ye giriş süreci bence Türkiye'nin demokratikleşmesini etkiledi. 2001 yılından beri yapılan uygulamalara bağlı olarak tek başımıza bu kadar ileri gidebileceğimizi düşünmüyordum. AB ve onların yaptırımları olmasaydı bence bu kadar gelişme gösteremezdik. Ayrıca bu kadar geniş düşünmezdik. Bazı şeyleri artık düşünmeye ve sorgulamaya başladık. Doğru ya da yanlış o tartışılır, ancak AB sürecinde yapılan uygulamaların Türkiye açısından özellikle demokratikleşme yolunda emin adımlarla ilerlemesine kesinlikle katkısı oldu diyebilirim. (S1)

AB ile Türk demokrasisinin biraz daha ileri boyuta gittiğini, yaşam standartlarının da daha iyi bir duruma geldiğini düşünüyorum. Artık insan haklarına biraz daha riayet gösteriliyor. Bu süreçte reformlara hız verilerek Türkiye'nin demokratikleşmesine katkı sağlanmalıdır. (S4)

Öncelikle benim bu konuda özellikle AB'nin demokratikliğiyle alakalı kafamda soru işaretleri var. Mesela eşitlik deniliyor neye göre, kime göre eşitlik! Onların kendilerine göre bir eşitlik anlayışı olduğu veya eşitlikten ne anladıkları bellidir. Pek benim kafamdakilerle uyuşmuyor ve ben onlarda bir eşitlik daha doğrusu bir demokrasi anlayışının olmadığını düşünüyorum. Çünkü eşitlik dediler, demokrasi dediler Cezayir'e saldırdılar. Eşitlik, demokrasi diyerek Irak'a girdiler ve birçok Iraklı yaşamını yitirdi. Hani özgürlük, hani eşitlik, hani demokrasi! Demokrasi gelecek, eşitlik gelecek dediler her topluluğa devlet kurma hakkı verdiler. Bu mudur eşitlik? Hani amaç tek bayrak altında eşit bir şekilde toplanmaktı! Demek istediğim kendilerinin zihinlerinde demokrasi kelimesi yok. Dolayısıyla bize de onlardan gelebilecek fayda yok. Bir kere ilk başta kendi görüşlerini güçlü oldukları için bizlere empoze etmeye çalışıyorlar ve zamanla da milletlere kendi düşüncelerini benimseterek kendi özlerini kaybettirme politikaları kapsamında tarihsiz, kimliksiz bireyler yaratma amacı güttüklerini düşündüğüm için bu konudaki tutumum bütünüyle olumsuz diyebilirim. (S7)

AB'ye giriş süreci bizim babalarımızın belki dedelerimizin zamanından kalma bir süreç. Onlarda AB'ye girince yurtdışına rahatça girip çıkacağız tarzında bir düşünce vardı. Gireceğiz de sanki ne olacak? Bizim de girmeye çalıştığımız o şaşalı AB artık çöküyor. AB 1990'ların başında iyi bir yerde olabilir. Ancak 2012 yılındayız ve bu birlik artık çöktü bitti. Yunan Batı filozofunun tarih öncesi çağlarda dile getirdiği "medeniyet Doğudan yükselir" diye bir sözü var. Hani güneş doğudan doğar batıdan batar diye. Artık güneş batıyor. Dolayısıyla yüzümüzü kendi kültürümüze dönerek doğan yere doğru ilerlemeliyiz. Batan yere gitmek yani AB'ye girmek bize bir şey kazandırmaz. (S8)

İnsan Haklarının Korunması ve Geliştirilmesinde AB'nin Rolü

İnsanlar arasında ayırım gözetmeksizin onlara eşit ve özgür bireyler olarak muamele etmek, insan hakları kavramının özünü oluşturmaktadır. İnsanların temel haklarını korumak ve güçlendirmek ise AB'nin dış politikasının en önemli önceliklerinden biridir. Bu bağlamda öğretmen adaylarının birçoğu insan haklarının korunması ve geliştirilmesinde AB'nin yaptığı reformları genele yayamadığı, belli bir kesimin amacına hizmet ettiğini, insan hakları adı altında gereksiz özgürlüklerin dayatılmasının Türk kültürüne zarar verdiğini, bu nedenle AB'ye girmenin insan haklarının korunması ve gelişmesi için gerekli olmadığını söylemişlerdir. Ancak bazı katılımcılar ise AB'ye giriş sürecinde özellikle düşünce özgürlüğü ve siyasal haklar konusunda Türkiye'de kayda değer gelişmelerin yaşandığını dile getirmişlerdir:

Bizim özgürlüklerimizin genişlemesi AB'ye bağlı değil. Görünüşte tamam bazı şeyler oldu bu süreçte kadın haklarıdır, ceza evlerinin iyileştirilmesidir, tutukluluk sürelerinin kısaltılmasıdır. Bunlar görünüşte oldu. Sanki herkese yayılmadı, herkese uygulanmadı gibi bir durum söz konusu. Belli bir kesimin amacına hizmet ediyor. Bu nedenle uygulamalarda adaletsizlik giderek artıyor diyebilirim. (S1)

AB'ye üyeliği mevcut durumu göz önünde bulundurduğumda gereksiz buluyorum. Bugün ülkemde kendimi gayet özgür bir şekilde hissediyorum zaten! Hem reformlar aracılığıyla Türkiye'ye daha fazla özgürlük verilmesi Türk kültürünü bence olumsuz yönde etkiler. Bu bakımdan AB'nin reform dayatmalarına gerek yok. Her şeyin fazlası zarar diye düşünüyorum. Kaş yapayım derken bu sefer göz çıkarıyorlar ve bizden çok fazla şey götürüyorlar. (S2)

İnsan haklarının korunması ve geliştirilmesinde AB Türkiye'de tabii ki olumlu yönde katkı sağladı. Şöyle bir örnek vermek gerekirse Türkiye'de bir profesör araştırma yaptığı konularla ilgili çıkıp özgürce elde ettiği sonuçları anlatabiliyor basın karşısında. Örneğin Ermeni soykırımıyla ilgili araştırmalar yapıyor ve araştırmasının sonucunda Ermeni soykırımı vardır veya yoktur diyerek düşüncesini ifade edebiliyor ve hiç bir yaptırıma da maruz kalmıyor bunun sonucunda. Ancak

gelişmiş bir ülke olarak gördüğümüz Fransa’da Ermeni soykırımı var dediği anda bir profesör anında yaptırma maruz kalıyor veya halktan bir kişi düşünce özgürlüğünü rahatça yaşayamıyor. Türkiye’de insanlar tarafından düşünce özgürlüğünün rahatça ifade edilebildiğini, kullanılabilirliğini görüyoruz bu süreç içerisinde. Ben AB sürecinin olumlu yönde katkı sağladığını düşünüyorum. (S5)

Tabii ki düşünce özgürlüğü gelişti. Siyasal haklar konusunda da önemli gelişmeler oldu. Yine dediğim gibi seçmen yaşı düşürüldü. Yönetime daha çok katılmamız teşvik edildi. Bunun yanı sıra Türkiye’de yeteri kadar özgürlüğün olduğunu düşünüyorum. Bazı sorunlar tabii ki var. Her ülke dört dörtlük değil. Ben AB’ye çok ihtiyaç duyduğumuzu düşünmüyorum; hatta çok da peşkeş çekmeye gerek olduğunu düşünmüyorum. Sonuçta bu süreçte ülke yararına dokunabilecek uygulamaları AB olmadan da yapabiliriz. (S6)

Kamuoyunun Bilinçlendirilmesine Yönelik Öneriler

AB sürecinde insan hakları ve demokratikleşme konularında öğretmen adayları, uyum sürecinin hızlandırılması için kamuoyunun bilinçlendirilmesinin gerekliliğinin şart olduğunu ileri sürerek, bu konuda çeşitli öneriler sunmuşlardır. Bu bağlamda katılımcılar, kapsamlı internet sitelerinin ve çeşitli platformların kurulmasını önermişlerdir. Ayrıca mitingler, konferanslar, seminerler, halk eğitim kurslarının düzenlenmesinin yararlı olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Öğretmen adaylarının bazıları ise gazete, radyo, televizyon gibi kitle iletişim araçlarıyla halkı bilinçlendirmenin mümkün olmayacağını söyleyerek, devlet eliyle yansız bir şekilde halkı eğitmenin gerekli olduğunu altını çizmişlerdir:

Yalnızca kitle iletişim araçlarıyla objektif bir bilgilendirme olabileceğini düşünmüyorum. Bence mitingler, konferanslar, kurslar yapılmalı, halk eğitim kursları gibi. Topluma bunlar ücretsiz verildikleri için herkesin katılımı sağlanarak bu yolla daha bilinçli bir şekilde bilgilendirme yapılabilir. (S2)

Gazetelerimiz sağ olsun kendileri çok yanlıdır. Bir gazetede doğru denilen bir başkasında tersi oluyor. Gazetelerden de tam bir bilinçlenme söz konusu olmuyor. Medyadan bu mümkün değil zaten. Halkı toplayıp devletin kendisi seminerler, konferanslar gibi şeyler düzenlemelidir. Devlet eliyle kapsamlı internet siteleri ve çeşitli platformlar kurulmalı ve halk aydınlatılmalıdır. (S3)

Öncelikle AB’ye giriş sürecinde yapılacak reformlar halka daha net bir şekilde anlatılmalı. Mesela AB denildiğinde insanlar “hayır karşıyım” ya da “evet girmeliyiz” diyorlar. Ama bazıları AB’nin ne olduğu ve bize yükümlülüklerinin neler olduğunu halâ bilmiyor. Çünkü insanlara gereği gibi açıklanmıyor. Mesela yeni anayasa deniliyor ama yeni anayasanın içeriği konusunda net bir bilgi verilmiyor, bilmiyoruz. Mesela yapılan anayasa değişiklikleri için referanduma gidildi ve biz orada siyasi düşüncemize göre oy verdik. Evet deyince ne olacak, hayır deyince ne olacak bilmiyoruz. Medyaya bu bağlamda büyük iş düşüyor. Bu konuda medya kesinlikle çıkarları doğrultusunda değil, Türkiye’nin çıkarları doğrultusunda hareket etmeli, AB konusunda hem olumlu hem de olumsuz yönleri açıkça, doğru bir şekilde kamuoyuna anlatılmalıdır. Çünkü medya, bireylerin tutum ve davranışlarını etkileyebilme ve bunları değiştirebilme gücüne sahiptir. Bunun dışında yine halkı bilgilendirmek için yapılan konferanslar, söyleşiler, sempozyumlar ve paneller halkı bilinçlendirmede oldukça önemlidir. (S6)

Medyamız tamamen yanlı. Kaç tane televizyon, radyo kanalı var! Bunların insanlarda bir kamuoyu oluşturabileceğini daha doğrusu bilinçli bir kamuoyu oluşturabileceğini düşünmüyorum. Çünkü medyaya hâkim güçler neyi isterse o yönde bir kamuoyu oluşturuyor. Medya da ulaştığı bu güçle bireylerin düşüncelerini ne yöne isterse o yöne çekebiliyor. Elbette medya tamamen kötü diyemem. Ama ben kötü yönlerinin daha ağır bastığını düşünüyorum. Bu nedenle kamuoyunun bilinçlendirilmesinde medyanın dışındaki araçlara yönelmek daha uygun olacaktır. Bu bakımdan öncelikle kişilerin eğitimine önem verilmelidir. Ancak bu eğitimin bilinçli bir şekilde, uzman eller aracılığıyla verilmesine özen gösterilmez. Bilinçli bir kamuoyu oluşturmak için bence öncelikle toplumu eğitmek gerekir. Toplumsal eğitim aracılığıyla da kişilere hem birey olduğu bilinci

verilmeli hem de içinde yaşadığı toplumun bir üyesi olduğu bilinci verilmeli ki kısa süreli değil uzun vadeli bir kamuoyu bilinci insanların beyninde yer etsin. Bu nedenle ben bilinçli kamuoyu oluşturmak ve fikirleri ortaya çıkarmak için toplumsal eğitimin şart olduğunu düşünüyorum. (S8)

5. TARTIŞMA

Bu çalışma, öğretmen adaylarının AB'ye giriş sürecinde insan hakları ve demokratikleşme konularına yönelik görüşlerinin neler olduğunu tespit etmek ve bu çerçevede genel bir değerlendirme yapmak amacıyla yapılmıştır. Çalışma kapsamında AB politikaları, insan hakları ve demokratikleşme boyutlarında ele alınmış, katılımcıların görüşleri de bu çerçevede değerlendirilmiştir.

Çalışmada katılımcıların genel olarak mevcut Türk demokrasinin işleyişinden memnun olmadıkları tespit edilmiştir. Ayrıca Türkiye'de eşitlik, hürriyet ve sahip olunan haklar istenilen oranda kullanılmadığı için gelecekte Türkiye'nin demokratikleşme yolunda istenilen düzeyde ilerleme kaydedemeyeceği vurgulanmıştır. Çalışmada ayrıntıya inildiğinde ise görüşme yapılan katılımcıların büyük bir bölümünün, Türkiye'nin AB'ye girmesinin gereksizliği yönünde görüş bildirdikleri ve bu doğrultuda eleştirilerde buldukları görülmüştür. Bu bağlamda genel olarak altının çizilmesi gereken nokta ise kimi öğretmen adaylarının Türkiye'nin hem kültürel temelleriyle hem de demokrasi ilkeleriyle bağdaşmayan unsurları, AB'nin öngördüğü çeşitli kurum ve mekanizmalarla değiştirmeye çalışmasının Türkiye'ye herhangi bir katkı sağlamayacağını öne sürmüş olmaları ve bir rüya olarak niteledikleri bu süreçten vazgeçilmesi gerektiğini vurgulamış olmalarıdır. Benzer şekilde Türkiye-AB ilişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu da (2000), Türk toplumunun yapısı ve geleneklerinin, uzun süre Batıdaki gelişmelerin uzağında kalmasına neden olduğunu vurgulamış ve AB'nin uygulamalarının Türkiye'ye yabancı gelmesini kültürel alt yapıyla ilişkilendirmiştir. Katılımcıların görüşlerinin aksine Aydın ve Köstepen (2005) çalışmalarında, AB'ye tam üyeliğin Türkiye'deki demokratik ve şeffaf devlet anlayışını güçlendireceğini belirtmişlerdir. Ayrıca Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğinin sivil toplum kuruluşlarının güçlenmelerini sağlayacağını, buna bağlı olarak da katılımcı ve demokratik siyasi kültürün temellerinin de sağlamlaşacağını altını çizmişlerdir. Buna karşın Warleigh (2000), AB demokrasisinin kendi iç çelişkileri olduğunu ve birçok problemle mücadele ettiğini belirterek, bir bakıma genel olarak AB üyeliğinin gereksizliğinin altını çizmiş, bu noktada katılımcı görüşleriyle paralel doğrultuda bir görüş belirtmiştir.

Türkiye'de AB'ye üyelik sürecinde en çok tartışılan ve sorun oluşturan konuların başında insan hakları gelmektedir. Bu çalışmada da katılımcıların genel olarak Türkiye'ye insan hakları adı altında gereksiz özgürlüklerin dayatılmasının Türk kültürüne zarar verdiği, bu nedenle AB üyeliğinin insan haklarının korunması ve gelişmesi için gerekli olmadığı yönünde fikir birliğine ulaştığı görülmüştür. Buna karşın AB'ye katılımın önemini savunan Hekimoğlu (2001), Türkiye'nin insan haklarına dayalı özgürlükçü yapılanmayı bir an önce gerçekleştirmesi gerektiğinin altını çizerek katılımcıların aksi yönde görüş belirtmiştir. Kıras da (2009) Türkiye'ye AB'ye tam üyelik statüsü verilmemesi durumunda bile reform sürecine devam ettiği takdirde insan hakları ve demokrasi açısından Türkiye'nin ileri bir ülke olması hususunda katkı sağlayacağını ifade etmiştir. Benzer şekilde insan hakları ve demokrasinin birbiriyle iç içe kavramlar olduğunu ileri süren Bedük (vd. 2006) de demokrasinin pekiştirilip yayılmasının farklı düşünce ve görüşlerin özgür bir biçimde ifade edilmesiyle mümkün olabileceğini vurgulamıştır. Yakın dönemde Avrupa ülkelerine göç eden Türkler ve onlar aracılığıyla hızla yayılan Türk kültürü dolayısıyla AB'de yakın gelecekte yaşanabilecek sosyal sorunların Türkiye'yi AB'ye dâhil etmekle çözülebileceğini savunan Ercan (2007), AB üyeliğinin her iki taraf için de yararlı olabileceğini öne sürmüştür. Bu noktada öğretmen adaylarının AB üyeliğine tek bir açıdan baktıkları, yani sadece AB'nin Türkiye'nin kültürel temellerine zarar vereceğini göz önünde bulundurarak düşüncelerini dile getirdikleri görülmüştür. Öğretmen adayları AB'nin, demokrasinin gelişmesi için gerekli olduğu gerçeğini göz ardı etmişlerdir.

AB, insan haklarının korunması ve geliştirilmesi için üyelik sürecindeki ülkelere bir takım kriterler sunmuştur. Türkiye ise bu yöndeki reformların düzgün bir biçimde uygulanmasını sağlamak için yoğun çaba sarf etmektedir. Ancak uygulamaların daha tutarlı ve hızlı bir şekilde ilerlemesi için söz konusu reformların genele yayılması gerekmektedir. Bu bağlamda sürece bakıldığında yapılan reformların, genele yayılmadığı ve belli bir kesimin amacına hizmet ettiği görülür. Oysa toplumda demokrasinin doğru bir şekilde algılanıp, usule uygun biçimde yaşanması için halka insan hakları ve demokrasi eğitimi verilmesi gerekir. İnsan hakları ihlallerinin en temel nedeni olarak, insanların sahip oldukları hakları bilmemelerini gösteren Erbay ve Tuncay (2010), bunun önüne geçebilmenin insan hakları eğitimiyle mümkün olabileceğini belirtmişlerdir. Bu çalışmaya konu olan katılımcılar da, çalışmanın son bölümünde kamuoyunun doğru şekilde bilinçlenmesinin taraflı medya aracılığıyla mümkün olamayacağını, bu nedenle devlet eliyle gerçekleştirilecek bir takım konferanslar, seminerler, halk eğitim kursları gibi etkinliklerle işlevsel bir eğitimin sağlanabileceğini vurgulamışlardır.

AB uyum sürecinde Türkiye'nin, demokratikleşme ve insan hakları konularında sorunlarını gidermeye yönelik çeşitli alanlarda girişimler yaptığı ve genele yayılmayan bazı iyileştirmelerle yetindiği açıktır. Oysa bunun önüne geçilmesi için demokratikleşmenin ön koşulu olan "eğitim" aracından faydalanılması gerekir. Demokrasi ve insan hakları bilincinin sağlıklı bir şekilde oluşması için toplumda eğitim-öğretim faaliyetlerinin temel oluşturması şarttır. Çünkü AB ile Türkiye'nin kültürel ilişkileri, birbirlerini doğru şekilde anlama noktasında sorunlu bir süreçtir ve büyük oranda karşılıklı bilgi eksikliğinden kaynaklanır. Bu bağlamda demokratikleşmenin hızlandırılması, pekiştirilmesi ve yaygın hale getirilmesi için Türkiye'nin bu eksikliği de gözetenek insan hakları ve demokrasi eğitimine önem vermesi, insan hakları ihlallerine ve siyasi yönde atacağı adımlara dikkat etmesi, bu doğrultuda alacağı kararları uluslararası ölçekte doğru anlatması ve onaylatması gerekir.

6. KAYNAKÇA

Avrupa Komisyonu Türkiye Delegasyonu. (2008). Demokrasi ve insan hakları için Avrupa aracı (DİHAA) Türkiye programı. http://www.avrupa.info.tr/Files/EIDHR_Projects_turkce.pdf. 25.12.2011'de alındı.

Aydın, S. & Köstepen, C. (2005). AB tam üyeliğinin Türkiye vatandaşlarına sağlayacağı faydalar. İstanbul: İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları.

Bedük, A., Usta, S. & Kocaoğlu, M. (2006). Avrupa Birliği'ne giriş sürecinde Türkiye'de sivil toplum kuruluşları ve demokratikleşme sürecindeki misyonları. Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi, 10, 52-64.

Beetham, D. (2006). Demokrasi ve insan hakları. (B. Canatan, Çev.). Ankara: Liberte Yayınları.

Cıngı, M. C. (2007). Sosyopolitik bir analizle Avrupa Birliği'nin demokratik eksiklikleri. (H. İnanç, Çev.). Bursa: Alfa Aktüel Yayınları.

Çakmak, C. (2003). Human rights, the European Union and Turkey. Alternatives Turkish Journal of International Relations, 2, 63-90.

Çayır, K. (2003). Ders kitaplarında insan hakları ve demokrasi bilinci. B. Çotuksöken, A. Erzan & O. Silier. (Ed.). Ders kitaplarında insan hakları: tarama sonuçları. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Dedeoğlu, B. (2006). Adım adım Avrupa Birliği. İstanbul: Okumuş Adam Yayınları.

Demir, N. (2007). Avrupa Birliği'nde demokrasi. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Erbay, E. & Tuncay, T. (2010). İnsan hakları eğitimi: güçlendirme yaklaşımı temelinde bir değerlendirme. Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, 1(3), 147-162.

Ercan, M. (2007). Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin siyasi yönü ve bugünkü mevcut durum. Üniversite ve Toplum. Bilim, Eğitim ve Düşünce Dergisi, 7 (4), <http://www.universite-toplum.org/text.php3?id=342>. 22.12.2011'de alındı.

Erdoğan, M. (2005). Türkiye için bir demokratikleşme ve sivilleşme perspektifi. <http://www.abchukuk.com/makale/makale312.html>. 25.12.2011'de alındı.

Grossmann, J. & House, F. (2006). EU membership as a tool for democratization. http://www.partners.civiced.org/paw/tools/people_download.php?group=event&id=199. 02.01.2012'de alındı.

Gündoğan, G. & Günay, M. (2004). İnsan hakları ve eğitimi. İzmir: İlya Yayınevi.

Hawkins, D. & Joachim, J. (2003). Legalizing human rights and democracy: comparing the EU, OAS and CE. 8. International Biennial Conference of the European Union Studies Association. <http://aei.pitt.edu/2875/1/114.pdf>. 02.01.2012'de alındı.

Hekimoğlu, M. M. (2001). Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerindeki insan hakları sorununun değerlendirilmesi. Ege Akademik Bakış, 1(2), 45-53.

İlmak, S. (2005). Aklın yolu nereden geçiyor. U. Özgöker. (Ed.). Globalleşen Dünya'da Türkiye'nin AB üyeliği Avrupa Birliği'ne neler katar?. İstanbul: Kadir Has Üniversitesi Yayınları.

Kıras, S. E. (2009). Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde 1982 anayasasında yapılan değişikliklerin insan hakları ve demokratikleşme açısından değerlendirilmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Kongar, E. (1999). Demokrasi ve laiklik. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kubicek, P. (2005). The European Union and democratization 'from below' in Turkey. European Union Studies Association. http://aei.pitt.edu/3018/1/kubicek-austin_paper.txt. 03.01.2012'de alınmıştır.

Mayo, H. B. (1964). Demokratik teoriye giriş. (E. Kongar, Çev.) Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Özer, M. A. (2009). Avrupa Birliği'ne tam üyeliğin eşliğinde Türkiye. Yönetim ve Ekonomi, 16 (1), 89-105.

Raif, K. B. (1998). Türkiye'de insan hakları. Ankara: Türk Demokrasi Vakfı.

Sancaktar, C. (2008). İnsan hakları ve demokrasi teması bağlamında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri. Stratejik Araştırmalar Dergisi, 12, 114-123.

Sanioğlu, H. (2008). Avrupa Birliği hukukunda insan hakları. Türkiye Barolar Birliği Dergisi, 74, 77-111.

Schmitter, P. C. & Karl, T. L. (1995). Demokrasi nedir...ne değildir?. L. Diamond & M. F. Plattner (Der.). Demokrasinin küresel yükselişi. (L. Gönenç, Çev.). Ankara: Yetkin Yayınları.

Sözen, A. (2004). Türkiye'de Kopenhag kriterleri çerçevesinde demokratikleşme ve Türk dış politikasına yansımaları. <http://ir.emu.edu.tr/staff/asozen/pub/tanoryazi.pdf>. 03.01.2012'de alınmıştır.

Tanör, B. (1997). Türkiye'de demokratikleşme perspektifleri. İstanbul: TÜSİAD Yayınları.

Türkiye – Avrupa Birliği İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu. (2000). <http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/oik561.pdf>. 20.12.2011'de alınmıştır.

Warleigh, A. (2000). Beyond the functional-ideational gap: from network governance to network democracy in the European Union?. Paper to TSER Eurcit Workshop. Italy: University of Sassari.

Yılman, M. (2006). Demokrasimizin kültürel temelleri. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.